

ЛЮДМИЛА ШИТИК
ORCID: 0000-0001-5941-672X
(Черкаси) (Cherkasy)
Place of work: *Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy*
Country: *Ukraine* Email:
l_shytyk@ukr.net

ДАРІЯ КУЛІНІЧ
(Черкаси) (Cherkasy)
Place of study: *Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy*
Country: *Ukraine*
Email: *dkulinich14@gmail.com*

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНА СПЕЦИФІКА ЕПІСТОЛЯРНИХ ЗВЕРТАНЬ (НА МАТЕРІАЛІ «ЛИСТІВ ДО ОЛЕСЯ ГОНЧАРА», УПОРЯДНИК М. СТЕПАНЕНКО)

У статті проаналізовано лексико-граматичні особливості епістолярних звертань (на матеріалі «Листів до Олесея Гончара», упорядник М. Степаненко).

Визначено специфіку епістолярного стилю, пов'язану з уживанням звертань.

Описано семантичні групи звертань: звертання-антропоніми; традиційні етикетні форми; загальні звертання, що позначають назви осіб за родовою чи за гендерною ознакою, назви осіб за спорідненістю і своєюцтвом у непрямому значенні, назви осіб за товариськими стосунками; спеціальні звертання (назви за фахом, родом діяльності, посадою, академічними титулами); оказіональні звертання. Зроблено кількісні підрахунки використаних у «Листах до Олесея Гончара» звертань, схарактеризовано конструкції, оформлені іншими мовами – російською, білоруською, польською, англійською. Підтверджено, що типовою морфологічною формою звертання є кличний відмінок іменника, а в радянський період – також омонімічний називний. Зафіксовано порушення морфологічних норм (різні відмінкові форми компонентів лексичного словосполучення – один у називному, а інший у кличному відмінку; аноматив Олесе) та орфографічні помилки в написанні імені по батькові письменника. Обґрунтовано аномативність форми називного відмінка як засобу вираження звертань у листах, датованих 1990–1995 рр.

Ключові слова: звертання; вокатив; семантичні групи звертань; морфологічні форми; аномативи; епістолярний стиль; листи до Олесея Гончара.

Сучасний стан розвитку мовознавчої науки демонструє опрацювання складних граматичних проблем, однією з яких є різноаспектне вивчення статусу і функцій звертання як засобу позначення адресата в комунікативних актах. Функціуючи переважно в розмовно-побутовому, художньому й епістолярному стилях мови, звертання постає невід'ємним складником спілкування. Комуніканти послуговуються ним і як засобом вираження емоцій, почуттів, дружнього чи офіційного ставлення один до одного.

Заслуговує на увагу вивчення специфіки епістолярного стилю, який був популярним способом комунікування особливо в ХІХ–ХХ ст. Листи є важливим джерелом інформації про епохи, країни, події, людей. Надзвичайно цінними є листи, автори яких – творчі постаті, активні учасники суспільних процесів. Епістолярій має свої особливості в лексиці, морфології, синтаксисі, пунктуації та стилістиці, що репрезентовано і в специфіці використання форм звертань.

Важливим теоретичним підґрунтям різновекторного опрацювання звертань є класичні та новітні мовознавчі студії, що синтезують проблеми сучасного синтаксису, морфології,

стилістики, традиційні і новітні підходи до вивчення звертання й кличного відмінка як граматичного засобу його вираження (Вихованець, 1993; Городенська (Ред.) 2017; Грищенко (Ред.), 1989; Загнітко, 2001; Кулик, 1961; Павленко, 2010; Селіванова, 2006; Шульжук, 2010 та ін.). Викликають зацікавлення праці, у яких звертання схарактеризовано як один з елементів комунікативних ситуацій у структурі мовного етикету (Богдан, 1998), засіб формування культуромовної компетенції українців (Красовська, 2010), індикатор вираження категорії ввічливості (Болотнікова, 2018) тощо. У проєкції на епістолярний стиль звертання досліджували з погляду структурної типології та стилістики (Куварова, 2017), семантики й функційно-комунікативної специфіки етикетних одиниць (Ветрова, 2004), в аспекті поетики епістолярної ввічливості (Журавльова, 2012), соціальних категорій модусу (Телеки & Шинкарук, 2007) та ін.

Дослідники одностайні щодо загального визначення звертання як інтонаційно виділеного компонента речення, що називає істоти або персоніфіковані предмети, яким адресоване мовлення (Шульжук, 2010, с. 173), однак стосовно термінів є деякі розбіжності. Зокрема, автори «Синтаксису сучасної української мови. Проблемні питання» оперують поняттями «кличні комунікати» (вокативні речення) і «кличні модифікації», трактуючи їх як досить складну, синкретичну категорію, яку непросто визначати «як якийсь член чи вид речення» (Слинько, Гуйванюк & Кобилянська, 1994, с. 415). Термін «звертання» використовують паралельно з лексемою «вокатив», мотивуючи це їхньою синонімією. У «Словнику сучасної лінгвістики: поняття і терміни» А. П. Загнітка вокатив виплумачений як «1) те саме, що кличний відмінок; 2) те саме, що звертання» (Загнітко, 2012, с. 138). Аналогічне визначення, але більш розгорнуте, пропонує О. О. Селіванова (Селіванова, 2006, с. 73).

О. К. Куварова вводить стилістично марковане поняття «епістолярний вокатив» (синонім – «епістолярне звертання»), трактуючи його як «слово або словосполучення, яким автор листа номінує свого адресата безпосередньо в тексті письмового послання, орієнтоване на встановлення в тій або тій формі контакту з ним» (Куварова, 2017, с. 142). У контексті нашого дослідження послугувавтимемося терміном «епістолярне звертання».

Питання щодо специфіки функціонування звертань у різних стилях мовлення також неоднозначно витлумачене. Б. М. Кулик стверджує, що їх уживають у розмовно-побутовому, художньому (у мовленні персонажів) та в епістолярному стилях, причому це переважно пестливі й голубливі, а також нейтральні з емоційного боку звертання. В ораторському й діловому стилях мови вживають загальні офіційні звертання (Кулик, 1961, с. 167-168).

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою багатоаспектного вивчення звертання й особливостей його функціонування в епістолярії. Неповнота висвітлення проблемних питань, пов'язаних зі статусом звертання та його функціями в реченні, також актуалізує науковий пошук. Вибір теми вмотивований необхідністю проаналізувати великий пласт епістолярних звертань, потребою узагальнити й систематизувати їх, класифікувати відповідно до лексичних та граматичних особливостей. Поглиблений аналіз цих компонентів сприятиме й ґрунтовному висвітленню загальних та часткових проблем використання звертань в епістолярному стилі.

Мета статті – проаналізувати лексико-граматичні особливості звертань у проєкції на епістолярій Олесь Гончара.

Джерелом фактичного матеріалу слугувало впорядковане М. І. Степаненком видання «Листи до Олесь Гончара» (у двох книгах), що вміщує 895 листів (513 увійшли до першої, 382 – до другої книги). Вибір матеріалу дослідження вмотивований різноманітністю представлених форм звертань у листах до письменника. Усього вибрано й проаналізовано 1185 одиниць, оформлених українською мовою, та близько 200 одиниць іншими мовами.

У процесі дослідження використано як основний метод лінгвістичного опису мовних фактів – для інвентаризації, систематизації й класифікації звертань; метод аналізу та синтезу – для характеристики й узагальнення особливостей епістолярних звертань; метод кількісних підрахунків, застосований для виявлення кількісного співвідношення різновидів досліджуваних одиниць.

Проблема лексико-граматичної специфіки звертань тісно пов'язана із засобами вираження епістолярної гоноративності, що мають виразну соціальну природу. Саме за допомогою етикетних форм можлива соціальна взаємодія комунікантів, їхній вплив один на одного. Вибір мовноетикетних одиниць увічливості залежить від соціальної культури спілкування, статусу адресанта й адресата, рівня їхньої освіти, виховання, віку, статі, а також емоційних, етичних особливостей мовного контактування.

На сьогодні відсутня загальна типологія епістолярного звертання, оскільки за основу класифікацій дослідники беруть різні диференційні ознаки, зокрема характер взаємин комунікантів, функційно-комунікативну специфіку, соціобіологічний статус чи мовленнєво-етикетні стандарти й норми, соціальну дистанцію тощо. Спираючись на наявні класифікації (Телеки & Шинкарук, 2007, с. 114; Ветрова, 2004, с. 5; Клименко, 2005, с. 71-75; Грищенко, 2016, с. 35-116; Радевич-Винницький, 2001, с. 98-100; Болотнікова, 2018, с. 69-73), усі епістолярні звертання, вибрані з видання «Листи до Олесея Гончара», диференціюємо на такі групи:

– звертання-антропоніми (власні назви – ім'я, по батькові, прізвище), напр.: *Дорогий Олесею!* (від С. Завгороднього) (Степаненко (Упор.), 2, с. 242)²⁾; *Дорогий Олесею Терентійовичу!* (від В. Брюггена) (2, с. 225); *Нині Великдень, то ж годиться, дорогий Олесею Терентійовичу, вітати Вас народним – Христос Воскрес!* (від М. Рябого) (2, с. 183); *Доброго здоров'я, дорогий Олександр Терентієвич!* (від І. Гончара) (1, с. 67); *Дорогий і шановний Олесею Гончар!* (від Д. Лук'яновича) (1, с. 120); *Дорога Валентино Данилівно!* (від А. Малишка) (1, с. 282);

– традиційні етикетні форми (т. зв. соціальні гоноративи: *пане, товаришу, пане-товаришу*)³⁾, напр.: *Добрий день, дорогий пане Олесею!* (від С. Філіпчука) (2, с. 351); *Вельмишановний пане-товаришу* (від О. Баканідзе) (1, с. 232); *Шановний товаришу!* (від І. Романченка) (1, с. 281); *Вельмишановний товаришу Гончар!* (від В. Бабляка) (1, с. 37);

– загальні звертання, що позначають:

а) назви осіб за родовою чи гендерною ознакою, напр.: *Спасибі, спасибі Вам, чудова людино, особливо за останні три абзаци* (від Г. Прокопенка) (1, с. 189); *Дивний ти, чоловіче, талант!* (від С. Завгороднього) (1, с. 93);

б) назви осіб за свояцтвом і спорідненістю в непрямому значенні, коли «вокативи родинного зразка <...> вживають у звертанні до адресата, який не має кровної спорідненості з адресантом» (Болотнікова, 2018, с. 79-80), напр.: *Батьку наш, пане Олесею!* (від І. Юви) (2, с. 306); *Простіть, Батьку!* (від О. Гижі) (2, с. 355); *Вельмишановний і дорогий наш Земляче Олесею Терентійович!* (від І. Шаповала) (2, с. 35); *Добре, синку!* (від П. Панча) (1, с. 16);

в) назви осіб за товариськими стосунками (*друзе, товаришу*), напр.: *Коли б ти, друже мій, удіяв таке, щоб і я приїхав у Київ на пленум* (від Г. Тютюнника) (1, с. 77); *Коротше: вручаю тобі, терпеливий друже, все те, чим жив кілька років!* (від М. Безхутрого) (1, с. 178); *З Новим роком, любий друже Олесею Терентійовичу!* (від С. Козака) (1, с. 414); *Шановний товаришу!* (від І. Романченка) (1, с. 281);

– спеціальні звертання (на позначення осіб за родом діяльності, посадою, фахом, академічними титулами тощо), напр.: *А тепер, дорогий голово Спілки письменників, маю до Вас прохання, особистого характеру* (від В. Гренджа-Донського) (1, с. 289); *Високошановний наш Академіку, дорогий Олесею Терентійовичу!* (від Л. Паламарчука) (1, с. 403);

– оказіональні звертання, що мають метафорично-поетичне значення й акцентують на досягненнях адресата, напр.: *Бажаємо Вам, дорогий наш Прапорonoсцю, міцного здоров'я, щастя, успіхів, нових книг, які учать добру і людяності* (від А. Гая) (2, с. 101); *Тож, терпеливо вибачивши мені таку неовілейну преамбулу, дорогий Олесею Терентійовичу, – наш Громадянине, наш Духовнику в соборі народних святинь, Поете-Літописцю народної історії, долі й душі, неокульчужений Правдoборче в часи бюрократично-технократичного вмирання совісті, остигання кровогенного вогню, – прийміть моє, моєї родини, мого подільського роду і земляків сердечно-здоровне вітання з величною, славною роковиною!* (від О. Стаєцького) (2, с. 179-180).

Як зазначає Н. М. Журавльова, у західноукраїнському варіанті мовного етикету роль звертань та гоноративів часто виконували лексеми *пан, пані*, запозичені з польської мови, їх використовували для посилення поваги, уживаючи прикладку, виражену величанням на ім'я, по батькові чи прізвище (Журавльова, 2007, с. 161). Серед дібраного лексичного матеріалу зафіксовано такі приклади: *Високоповажний Пане Гончар!* (від В. Луціва) (2, с. 261); *Батьку наш, пане Олесею!* (від І. Юва) (2, с. 305).

²⁾ Усі приклади вибрані з видання «Листи до Олесея Гончара» (книга 1 чи 2; упор. М. І. Степаненко), а тому надалі в дужках зазначатимемо лише порядковий номер книги й сторінку.

про анормативність форм звертання йтиметься далі.

³⁾ У проаналізованих листах до Олесея Гончара немає етикетної форми *добродій*, що, очевидно, зумовлено радянською традицією.

Засвідчено еволюцію звертань від *пане* до *товаришу*, що згодом перетворилось у *друзе*, у листах Рудольфа Гулки до Олеса Гончара. У період із 1948 до 1952 року Рудольф Гулка використовував звертання *пане* в кожному своєму листі (напр.: *Шановний пане* (1, с. 42)), згодом помічаємо нову тенденцію – уживання лексеми *товаришу* (напр.: *Шановний товаришу* (1, с. 80)). Уже до 1958 року Рудольф Гулка звертався до Олеса Гончара тільки *друзе*, напр.: *Шановний друзе, справа з виданням «Перекопу» ще не вирішена, хоч я є цілком приготовлений до перекладу* (1, с. 119). На основі зібраного фактичного матеріалу можемо зробити висновок, що стосунки між Рудольфом Гулкою та Олесем Гончаром трансформувалися від офіційних до дружніх, причому з позитивною динамікою.

Трапляється в листах звертання *товаришу*, що не має семантики, близької до *друг, приятель*, а є офіційною формою ввічливості, якою послуговувалися в радянський період, напр.: *Шановний й дорогий товаришу, обі Ваші книги одержав й передав їх видавництвам* (від Р. Гулки) (1, с. 103); *Ми з радістю чекаємо Ваших нових книжок і бажаємо Вам, шановний товаришу Гончар, міцного здоров'я й творчих сил на довгі роки* (від правління Спілки письменників НДР) (1, с. 375).

Лексеми *чоловіче, пане, друзе, брате* – це звертання, уживані як інтимізувальні вислови в різних комунікативних ситуаціях. Вони не є обов'язковими позначеннями конкретних адресатів мовлення, тому стоять поза групою власне звертань. Їхня основна функція – надати мовленню відтінків інтимності (Кадомцева, 1972, с. 227). Зафіксовано такі приклади: *Дивний ти, чоловіче, талант!* (від С. Завгороднього) (1, с. 93); *Милий друзе по роботі!* (від А. Упіта) (1, с. 167); *Дорогий друзе!* (від Г. Тютюнника) (1, с. 116); *Будьте здорові, Добрий Чоловіче!* (від Ф. Рогового) (2, с. 226).

Звертання на прізвище не характерне для українського мовленнєвого етикету, тому й ужито в листах зрідка, напр.: *Вельмишановний та Дорогий Пане Гончар, від імені всіх виконавців, що виступали у цьому концертному турне на Україні, сердечно дякую за щирі слова Видатного Сина України* (від В. Луціва) (2, с. 216); *Вибачте, шановний п. Гончар, за ці помилки* (від В. Муравецької) (2, с. 318); *Дорогий пане Гончар!* (від К. Трухановського) (1, с. 318).

Для величання дружини Олеса Гончара, передавання їй вітань адресанти використовували офіційні форми та демінутиви, напр.: *Милі й дорогі всім нам люди – Валентино Данилівно, Олесю Терентійовичу!* (від О. Силина) (2, с. 201); *Дорогі, любі Валя і Олесю!* (від П. Воронька) (1, с. 419); *Здоров'я Вам усім – мила Валюшо, любий Олесю, добра дітям Вашим* (від З. Гончарука) (2, с. 111).

Увиразнити звертання можна за допомогою атрибутивних поширювачів, або етикетних епітетів (Гриценко, 2016, с. 117), виражених прикметниками. А. П. Болотнікова умовно поділяє їх на дві групи: «гонорифічні (*шановний, поважний, високошановний, вельмишановний, високоповажний, вельмиповажний* тощо) <...> та емоційно-оцінні (*милий, ласкавий, дорогий, рідний, любий* тощо)» (Болотнікова, 2018, с. 83). Гонорифічні прикметники передають ввічливе ставлення й у препозиції до звертання виконують етикетну функцію, напр.: *Доброго дня, вельмишановний Олесю Терентійовичу!* (від М. Стрельбицького) (2, с. 182); *Шановний Олесю Терентійовичу!* (від І. Бугаєнка) (2, с. 175); *Високоповажний Олесю Терентійовичу!* (від М. Шалати) (2, с. 158). Емоційно-оцінні прикметники маркують щирість, доброзичливість, дружню прихильність і виконують оцінну функцію, напр.: *Любий Олесю!* (від П. Воронька) (1, с. 38); *Дорогий Олесю! Любий, коханий!* (від О. Юренка) (1, с. 70); *Сердечне спасибі Вам, рідний Олесю Терентійовичу* (від П. Жура) (1, с. 342); *Добрий день, дорогий Олесю Терентійовичу!* (від О. Ковіньки) (2, с. 355); *Дорогі Олесю Терентійовичу і Валентино Данилівно!* (від В. Кравчука) (2, с. 391); *Славна Валентино Данилівно!* (від П. Тронька) (2, с. 395).

Продуктивними є конструкції, у яких ужито прикметники обох груп, що змінює тональність комунікативної ситуації, скорочує міжособистісну дистанцію, напр.: *Глибокошановний і дорогий Олесю Терентійовичу!* (від С. Носаня) (1, с. 386); *Високошановний наш Академіку, дорогий Олесю Терентійовичу!* (від Л. Паламарчука) (1, с. 403); *Зі світлим Днем Вашого Народження, дорогий і найшанованіший Олесю Терентійовичу!* (від Г. Прокопенка) (1, с. 441); *Дорогий наставнику і вчителю, шановний майстре Олесю Терентійовичу!* (від Н. Гнатюк) (1, с. 449); *Любий, щирий і високоповажний Олесю Терентійовичу!* (від І. Шаповала) (1, с. 511); *Високоповажний, Дорогий Олесю Терентійовичу!* (від М. Шалати) (2, с. 188); *В. Поважаний і Дорогий Олесю Терентійовичу!* (від Д. Нитченка) (2, с. 381); *Вповажаний, Дорогий і незабутній Олесю Терентійовичу!* (від Д. Нитченка) (2, с. 269).

Посилюють інтимність, сердечність і щирість взаємин присвійні займенники *мій, наш*, що частково втратили значення присвійності, уживаючись як поширювачі звертання, вираженого власною чи загальною назвою, напр.: *Такі-то справи, мій друже* (від С. Завгороднього) (2, с. 65); *Дорогий мій Олесю!* (від О. Юренка) (1, с. 78); *Спасибі тобі, дорогий мій друже* (від С. Завгороднього) (1, с. 200); *Скажи, друже мій високий, чому чим більше зробиш доброго на світі, тим більше стаєш небажаним, наче чужим, у тому ж, здавалося б світі, якому ти служиш усіма помислами, всім серцем?* (від С. Козака) (1, с. 421); *Мої дороги, мої любі Олесю й Валю!* (від І. Новосельцевої) (2, с. 270); *Дорогий наш Олесь Терентійович!* (від В. Кравчука й І. Брикульця) (2, с. 399).

У зверненні до осіб, які мають високий соціальний статус адресата, уживають займенники другої особи, супроводжувані відокремленими звертаннями-прикладками, напр.: *Я буду вдячний Вам, Олесю Терентійовичу, якщо знайдеться можливість відповісти мені в цій справі* (від П. Ротача) (1, с. 419); *Спасибі ж Вам, дорогий Олесю Терентійовичу, за новий Ваш подвиг!* (від Д. Демерджі) (1, с. 446); *Дякую так само красно і Вам, мила Валентино Данилівно, славна Дружина (яке слово) великого Чоловіка – Людини* (від О. Силина) (2, с. 13); *Ви, дорогий Олесь Терентійович, наш земляк, яким пишаються всі полтавці* (від С. Писаренка) (2, с. 121). Займенники другої особи множини зі значенням однини використовують у реченні задля того, щоб засвідчити шанобливе, увічливе ставлення до особи-адресата. Така пошанна форма звертання відповідає етикетним нормам і є способом вираження позитивної ввічливості в українській мові (Журавльова, 2007, с. 161). Дібраний лексичний матеріал не фіксує самостійного функціонування займенника *Ви* в ролі звертання, натомість бачимо використання власної назви, що демонструє спонукання до роздумів і привернення уваги.

Часто вживані в листах звертання-патроніми – звернення на ім'я по батькові – також передають шанобливе ставлення до співрозмовника, старшого за віком, чи до особи, рівної за соціальним статусом, напр.: *Рідний Олесе Терентійовичу!* (від М. Негоди) (2, с. 414); *Шановний Олесь Терентійович!* (від М. Мащенко) (2, с. 421); *Дорогий Олександр Терентійовичу!* (від М. Щепенка) (2, с. 270); *Добрий день, дорогий Олесю Терентійовичу!!!* (від В. Батюка) (1, с. 470).

Серед дібраного лексичного матеріалу виявлено помилкові імена по батькові, як-от: *Олесю Трохимовичу, Олександр Костянтинівичу*. Безперечно, адресант не хотів образити Олесь Терентійовича, таке сталося через незнання справжнього імені по батькові письменника або випадково.

Результати дослідження засвідчили, що найчастотнішою є лексема *Олесю Терентійовичу*, менш уживані – *Олесь Терентійович* й *Олесю*. Лексеми *совісте, синку, пане-товаришу, правдборче, наставнику, духовнику, доле, Галілеянине, господарю, громадянине, академіку, Валюшо, Валентина Данилівна, Леонід Миколайович, Павло Архипович, Павле Архиповичу, Терешків сину, О. Тр., Ол. Тер., Олександр Терентевич, Олександр Терентійович, Олесь Терентьєвичу, Олесю Гончар, Олесю Терентійович, Олесю Терентієвичу, Олесю Терентьовичу, Олесю Трохимовичу* та ін. використані лише по одному разу.

Узагальнену інформацію про кількісні показники форм звертання, рік написання листів та позицію звертань у реченні представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Кількісні показники форм звертань у «Листах до Олесь Гончара»

№ з/п	Звертання	Кількість у книзі 1	Кількість у книзі 2	Роки написання листів	Позиція звертання в реченні
1	Олесь	29	–	1946–1950, 1952	Препозиція, інтерпозиція, постпозиція
2	Олесю	55	23	1946–1951, 1955, 1960, 1963, 1966–1967, 1969–1973, 1976, 1978–1980; 1984–1993	Препозиція, інтерпозиція, постпозиція
3	Олесе	1	2	1953, 1986	Інтерпозиція, постпозиція
4	Олесю Терентійовичу	284	403	1947, 1959–1964, 1968–1982; 1983–1995	Препозиція, інтерпозиція, постпозиція
5	Олесю Терентьовичу	1	–	1968	Постпозиція

6	Олесю Терентьєвичу	2	–	1968	Інтерпозиція
7	Олесю Терентієвичу	1	–	1972	Постпозиція
8	Олесю Терентійович	1	–	1978	Постпозиція
9	Олесю Трохимовичу	1	–	1969	Інтерпозиція
10	Олесю Гончар	1	–	1958	Постпозиція
11	Олесь Терентійович	88	58	1950, 1957–1964, 1966–1972, 1975– 1982; 1983–1984, 1986–1990, 1992– 1995	Препозиція, інтерпозиція, постпозиція
12	Олесь Терентійовичу	9	13	1970–1971, 1973– 1975, 1981–1982; 1983, 1985, 1988– 1992, 1994–1995	Постпозиція
13	Олесь Терентьєвичу	1	–	1957	Постпозиція
14	Олесь Терентієвич	2	–	1979	Інтерпозиція, постпозиція
15	Олесе Терентійовичу	4	4	1959, 1982; 1983, 1988–1989, 1995	Постпозиція
16	Олександрє Терентійовичу	25	16	1950, 1953– 1954, 1958, 1960–1962, 1964– 1966, 1979, 1981–1982; 1986– 1988, 1990	Препозиція, інтерпозиція, постпозиція
17	Олександрє Терентієвичу	3	–	1979, 1981	Постпозиція
18	Олександрє Костянтиновичу	2	–	1952	Постпозиція
19	Олександр Терентійович	1	–	1963	Постпозиція
20	Олександр Терентєвич	1	–	1948	Постпозиція
21	Олександр Терент'євич	–	2	1987, 1988	Постпозиція
22	Олександр Терентієвич	3	–	1949	Препозиція, інтерпозиція, постпозиція
23	Ол. Тер.	–	1	1988	Постпозиція
24	О. Тр.	1	–	1962	Інтерпозиція
25	Гончар	6	3	1946, 1947, 1956, 1958, 1971, 1972, 1990, 1992, 1995	Інтерпозиція, постпозиція
26	Терешків сину	–	1	1987	Постпозиція
27	Валя	2	–	1979	Інтерпозиція, постпозиція
28	Валю	3	3	1970–1972, 1982, 1990	Інтерпозиція, постпозиція
29	Валюшо	–	1	1986	Постпозиція
30	Валентина Данилівна	1	2	1979, 1990, 1995	Інтерпозиція, постпозиція
31	Валентина Данилівно	–	1	1994	Інтерпозиція
32	Валентино Данилівно	7	15	1969, 1972, 1974, 1978, 1980, 1982– 1990, 1994	Інтерпозиція, постпозиція
33	Леонід Миколайович	1	–	1970	Інтерпозиція
34	Павло Архипович	1	–	1970	Інтерпозиція
35	Павле Архиповичу	–	1	1985	Інтерпозиція
36	Академіку	1	–	1979	Інтерпозиція
37	Батьку	1	4	1982, 1992–1993	Препозиція, інтерпозиція, постпозиція
38	Вчителю	2	1	1962, 1980, 1991	Інтерпозиція
39	Громадянине	–	1	1988	Інтерпозиція
40	Господарю	1	–	1968	Інтерпозиція
41	Голово Спільки письменників	2	–	1970	Інтерпозиція
42	Галілеянине	1	–	1970	Постпозиція
43	Доле	1	–	1963	Інтерпозиція
44	Духовнику	–	1	1988	Інтерпозиція
45	Друже	30	6	1946–1950, 1951, 1955–1980, 1982– 1988, 1991	Препозиція, інтерпозиція, постпозиція

46	Земляче	2	–	1981, 1981	Інтерпозиція
47	Людино	3	–	1964, 1970, 1981	Інтерпозиція, постпозиція
48	Маєстро	–	2	1991	Інтерпозиція, постпозиція
49	Майстре	1	1	1980, 1993	Інтерпозиція
50	Наставнику	1	–	1980	Інтерпозиція
51	Правдоборче	–	1	1988	Інтерпозиція
52	Прапороносцю	–	2	1986, 1994	Інтерпозиція
53	Пане	8	5	1948, 1950, 1952, 1971, 1972, 1978, 1990, 1992, 1993	Препозиція інтерпозиція, постпозиція
54	Пане-товаришу	1	–	1968	Постпозиція
55	Синку	1	–	1946	Постпозиція
56	Совісте	–	1	1987	Інтерпозиція
57	Товаришу	14	–	1946, 1947, 1952– 1955, 1956, 1958, 1959, 1969	Препозиція, постпозиція
58	Товариш	2	–	1947, 1978	Постпозиція
59	Чоловіче	1	1	1954, 1989	Інтерпозиція, постпозиція

В аналізованому виданні наявні листи, написані й іноземними мовами, зокрема російською, білоруською, польською, англійською. Наведемо конкретні приклади:

- польською, напр.: *Szanowny Panie* (від І. Цабана) (1, с. 77);
- білоруською, напр.: *Дарагі Алезь!* (від І. Мележа) (1, с. 318);
- англійською, напр.: *Dear Mr. Oles Gonchar, I am pleased to read your letter date 6-th March, 1985* (від Ганді Хумана) (2, с. 318);
- російською, напр.: *Ждем тебя, Олезь, в Москве* (від М. Алексеева) (1, с. 132); *Дорогой друг, товарищ Олезь Гончар!* (від К. Федіна) (1, с. 139); *Здравствуй, Олезь!* (від П. Бережного) (1, с. 20); *Глубокоуважаемый Александр Терентьевич!* (від Я. Судрабкална) (1, с. 168); *Новогодий и новогодий тебе, Олезь!* (від Є. Ісаєва) (1, с. 422); *Глубокочитимый Олезь Терентьевич!* (від Х. Єрмакова) (2, с. 204); *Дорогой Олезь! Дорогая Валентина!* (від В. Астаф'єва) (2, с. 203).

У листах, написаних російською мовою, найбільш уживані форми *Олезь* (53), *Олезь Терентьевич* (48), *Александр Терентьевич* (40).

Грамматична специфіка звертань репрезентована морфологічними засобами вираження, причому доміантною є форма кличного відмінка. Номінації адресата мовлення щодо їхньої лексико-граматичної специфіки різнопланові. Дібраний фактичний матеріал дає підстави виокремити такі об'єкти номінування:

- іменники-власні назви адресатів мовлення, напр.: *Дорогі друзі – Валентино Данилівно, Олезю Терентійовичу і весь Ваш славний роде!* (від М. Бажана) (1, с. 473); *Добрідень, шановний Олезю Терентійовичу!* (від З. Легкого) (1, с. 519); *Милий тов. Гончар!* (від В. Бабляка) (1, с. 36); *Олезь Терентійович, Леонід Миколайович, Павло Архипович!* (від С. Широкова) (1, с. 293);

- іменники-загальні назви адресата мовлення, напр.: *Вельмишановний і Дорогий Маєстро!* (від Л. Рудницького) (2, с. 282); *Бо хоч Ви і автор «Собору», а належить вже він усім нам, а Вам, господарю, власноруч сотвореного світу і щедро дарованого його людям, може, нині тривожно – чи долинула музика мистецьких дум до людського серця...* (від В. Коржа) (1, с. 219); *Дорогий наш Учителю!* (від Ф. Погребенника) (2, с. 292); *Дорогий наставнику і вчителю, шановний майстре Олезю Терентійовичу!* (від Н. Гнатюк) (1, с. 449); *Шановний пане, в «Літературній газеті» я довідався, що Ви працюєте над новою трилогією – «Каховський плацдарм»* (від Р. Гулки) (1, с. 42); *Шановний товаришу...* (від Р. Гулки) (1, с. 80); *Дорогий друже...* (від Р. Гулки) (1, с. 110).

Зафіксовано нечисленні випадки іменування адресата мовлення субстантивованими частинами мови, напр.: *Дорогий мій!* (від О. Юренка) (1, с. 288); *Високий мій і святий! Добрідень Вам!* (від В. Яворівського) (1, с. 323). Субстантиви в ролі етикетних епістолярних звертань «сприяють підвищенню емоційності, вказують на ставлення комунікантів один до одного, свідчать про їхні почуття» (Гриценко, 2016, с. 91). Використання присвійного займенника *мій* у ролі звертання вказує на несвідоме присвоєння людини, вияв теплих почуттів.

У листах до Олесь Гончара немає конструкцій, у яких адресат мовлення був би виражений іменниковими займенниками *ти, ви*, що позначають зневажливе ставлення до особи, оскільки всі адресанти ставляться з повагою до письменника.

Засобом вираження звертання є й називний відмінок, омонімічний до кличного, напр.: *Дорогий Олесь Терентійович!* (від Б. Левіна) (1, с. 325); *Дорогий Олександр Терентійович!* (від С. Широкова) (1, с. 166); *Вельмишановний товариш Гончар!* (від В. Бабляка) (1, с. 35); *Дорогий і шановний Олесь Терентійович!* (від М. Штейна) (1, с. 357); *Олесь!* (від В. Бережного) (1, с. 16); *Добрий день, Олесь!* (від С. Завгороднього) (1, с. 110); *Вельмишановний Олесь Терентійович!* (від С. Писаренка) (2, с. 120); *Ви, дорогий Олесь Терентійович...* (від С. Писаренка) (2, с. 120).

У правописах радянського періоду ця морфологічна форма була закріплена як нормативна. Дібраний лексичний матеріал засвідчує більшу продуктивність словоформ кличного відмінка (див. табл. 1) порівняно з називним, попри те що вокатив не мав статусу відмінка, а був кличною формою.

У листах, написаних після 1989 року, звертання у формі називного відмінка вважаємо аномативними, оскільки в правописі 1990 року за кличною формою закріплено статус відмінка з притаманною йому формою вираження. Напр.: *Дорога мені родина Гончарів!* (від Л. Чалدرانяна, 1991 р.) (2, с. 277); *Вельмишановний і дорогий Олесь Терентійович!* (від Н. Конончук, 1992 р.) (2, с. 306); *Дорогий наш Олесь Терентійович!* (від В. Кравчука, 1994 р.) (2, с. 391); *Добрий день, шановний Олесь Терентійович!* (від В. Очеретного, 1994 р.) (2, с. 378); *Дорогий Олесь Терентійович!* (від В. Кравчука, 1995 р.) (2, с. 400).

Аномативами є деякі з аналізованих звертань, що демонструють порушення правил написання власних імен та імен по батькові у формі кличного відмінка. Ім'я *Олександр* – це іменник чоловічого роду другої відміни твердої групи, тому, відповідно, у кличному відмінку має закінчення *-е*. Лексема *Олесь* є іменником чоловічого роду, другої відміни, м'якої групи, а тому в кличному відмінку повинно бути закінчення *-у* (орфографічно *-ю*) – *Олесю*. Більшість зафіксованих прикладів демонструють нормативне вживання лексеми *Олесь* (напр.: *Дорогий мій Олесю!* (від О. Юренка) (1, с. 195); *Добрий день, дорогий пане Олесю!* (від С. Філіпчука) (2, с. 351)), однак засвідчено й помилкове закінчення *-е*, напр.: *Добрий день, Олесе!* (від С. Завгороднього) (1, с. 86).

Часто до Олесь Гончара звертаються на ім'я по батькові, тому форму кличного відмінка повинні мати обидва слова. Проілюструємо типові помилкові вживання імені й по батькові:

– ім'я й по батькові написані в називному відмінку, але допущено орфографічну помилку у формі по батькові, напр.: *У мене до Вас, Олесь Терентієвич, є велика просьба* (від В. Щербини) (1, с. 414); *Шановний Олесь Терентієвич!* (від В. Щербини) (1, с. 414); *Дорогий Олександр Терентієвич!* (від І. Гончара) (1, с. 67); *Вельмишановний Олександр Терентієвич!* (від Н. Рибака) (1, с. 52); *Шановний Олександр Терент'євич!* (від А. Дородніцина) (2, с. 191) (на нашу думку, причина помилки в останньому прикладі зумовлена впливом російської мови);

– ім'я вжите в називному відмінку, а по батькові – у кличному, напр.: *Олександр Терентійовичу!* (від О. Сизоненка) (1, с. 107); *Добрий день, дорогий Олесь Терентійовичу!* (від О. Чучі) (1, с. 334); *Дорогий Олесь Терентійовичу!* (від М. Негоди) (1, с. 285); *Вельмишановний Олесь Терент'євичу!* (від П. Кавалерідзе) (1, с. 111);

– написання імені в кличному відмінку, а по батькові – у називному, напр.: *Дорогий Олесю Терентійович!* (від Я. Гояна) (1, с. 393).

Орфографічні помилки в написанні імені по батькові зафіксовані й у граматично правильних формах кличного відмінка, напр.: *Вельмишановний і дорогий друже Олесю Терентієвичу!* (від І. Гончара) (1, с. 320); *Шановний Олесю Терент'євичу...* (від Ю. Косача) (1, с. 253); *Дорогий Олесю Терент'євичу!* (від Б. Антоненка-Давидовича) (1, с. 237); *Дорогий Олександр Терентієвичу!* (від І. Гончара) (1, с. 504).

У звертанні, що являє собою поєднання загальної назви та прізвища, останнє має форму називного відмінка, напр.: *Дорогий пане Гончар!* (від К. Трухановського) (1, с. 372); *Шановний товаришу Гончар!* (від Ю. Яновського) (1, с. 22)⁴

⁴ Відповідно до нового «Українського правопису», «у звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, форму кличного відмінка набувають і загальна назва, і власне ім'я <...> можливі також поєднання форми кличного відмінка іменника загальної назви та форми кличного відмінка прізвища, однакової з формою називного відмінка» (Український правопис, 2019, с. 124).

Загалом констатуємо, що анормативні форми поодинокі, переважно адресанти дотримуються чинних правил (напр.: *Дорогий Олесе Терентійовичу!* (від О. Силина) (2, с. 17); *Доброго дня Вам, дорогий Олесе Терентійовичу!* (від А. Колісниченка) (2, с. 248); *Шановний Олександрє Терентійовичу!* (від А. Гая) (2, с. 100); *Дорогий Олесе Терентійовичу, з Новим роком* (від П. Тичини) (1, с. 128).

Отже, звертання – це один з особливих виявів комунікативних потреб людини, що здавна слугує для встановлення й підтримання мовленнєвого контакту. Ним часто виражають ставлення мовця до співрозмовника чи до якоїсь іншої особи, про яку йдеться. Звертання функціює в межах речення, але не є його членом, виконує апелятивну та емоційну функції, виражене кличним або омоніміїним називним відмінком іменника.

Аналіз лексичних особливостей звертань дає підстави констатувати, що найчастіше у виданні «Листи до Олеса Гончара» адресанти звертаються до письменника, використовуючи власні назви. Описано семантичні групи звертань: звертання-антропоніми; традиційні етикетні форми; загальні звертання, що позначають назви осіб за родовою чи за гендерною ознакою, назви осіб за спорідненістю і своєюцтвом у непрямому значенні, назви осіб за товариськими стосунками; спеціальні звертання (назви за фахом, родом діяльності, посадою, академічними титулами); оказіональні звертання. Лексико-семантичне наповнення звертань прямо залежить від намірів мовця, рівня його ввічливості, знання мовного етикету. Загалом не зафіксовано лайливих, вульгарних, образливих звертань, що свідчить про шанобливе ставлення учасників комунікативного процесу до Олеса Гончара, його дружини, оточення.

Морфологічна диференціація звертань реалізована відповідно до лексико-граматичних особливостей (за об'єктом називання – це іменування адресата мовлення іменниками – власними чи загальними назвами, субстантивами) та граматичної форми (переважно кличним відмінком імені, імені по батькові, прізвища й загальних назв, які номінують адресата). Виявлено порушення морфологічних норм (різні відмінкові форми компонентів лексичного словосполучення – один у називному, а інший у кличному відмінку; анорматив *Олесе*) та орфографічні помилки в імені по батькові письменника. Звертання у формі називного відмінка в листах, написаних до 1990 року, не є порушенням чинних тоді правописних норм.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в поглибленні інших векторів аналізу звертань, зокрема в дослідженні їхнього функційно-стилістичного потенціалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. Київ : Рідна мова, 1998. 475 с.
- Болотнікова А. П. Граматичні індикатори вираження категорії ввічливості в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Полтава ; Запоріжжя, 2018. 257 с.
- Ветрова Е. С. Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2004. 20 с.
- Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
- Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / за ред. К. Г. Городенської. Київ : ВД Дмитра Бураго, 2017. 749 с.
- Гриценко О. В. Текстотвірні та стилістичні функції етикетної лексики і фразеології в мові українського пісенного фольклору : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя, 2016. 237 с.
- Журавльова Н. М. Етикетні звертання та гоноративи епістолярної ввічливості ХІХ – початку ХХ ст. в соціолінгвістичному аспекті. *Актуальні проблеми менталінгвістики* : зб. статей за матеріалами V Міжнародної наукової конференції. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2007. С. 159–162.
- Журавльова Н. М. Поетика української епістолярної ввічливості ХІХ – початку ХХ ст. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. 548 с.
- Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. Т. 1. Донецьк : ДонНУ, 2012. 402 с.
- Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.
- Кадомцева Л. О. Звертання. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. С. 225–227.
- Клименко І. В. Звертання як базовий компонент мовленнєвої ситуації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)* : зб. наук. праць. Київ : НПУ, 2005. Вип. 5. С. 71–75.

- Красовська О. М. Культуромовні традиції українського народу (на матеріалі звертальних виразів епістолярію Лесі Українки). *Мовознавчий вісник* : зб. наук. праць. Черкаси : Брама, 2010. С. 250–253.
- Куварова О. К. Структурна типологія і стилістика звертання в епістолярних текстах (на матеріалі російськомовних листів XVIII–XX ст.) : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.02. Дніпро, 2017. 531 с.
- Кулик Б. М. Курс сучасної української мови. Ч. II. Синтаксис : підруч. Київ : Радянська школа, 1961. 286 с.
- Листи до Олесея Гончара : у 2 кн. Кн. 1 (1946–1982) / упоряд., передм., комент. Миколи Степаненка. Київ : Сакцент Плюс, 2016. 736 с.
- Листи до Олесея Гончара : у 2 кн. Кн. 2 (1983–1995) / упоряд., передм., комент. Миколи Степаненка. Київ : Сакцент Плюс, 2016. 736 с.
- Павленко Л. П. Історична граматики української мови : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Луцьк : Волин. нац ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.
- Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування : навч. посіб. Львів : СПОЛОМ, 2001. 224 с.
- Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
- Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
- Сучасна українська літературна мова : підруч. / за ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., переробл. і доп. Київ : Вища школа, 1989. 493 с.
- Телеки М. М., Шинкарук В. Д. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру : монографія. Київ ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. 172 с.
- Український правопис. НАН України. Київ : Наукова думка, 2019. 391 с.
- Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підруч. 2-ге вид., доп. Київ : Академія, 2010. 408 с.

SHYTYK LIUDMYLA

KULINICH DARIYA

LEXICAL AND GRAMMATICAL SPECIFICITY OF EPISTOLARY ADDRESS (ON THE MATERIAL OF "LETTERS TO OLES GONCHAR" COMPILED BY M. STEPANENKO)

The article is devoted to the study of lexical and grammatical features of epistolary addresses (on the material of "Letters to Oles Honchar" compiled by M. Stepanenko). The address is interpreted as one of the manifestations of human communication needs which serves to establish and maintain speech contact, as well as to express the emotional and evaluative characteristics of the interlocutor. An epistolary address is a word or phrase by which the author of a letter nominates his addressee in the text of a written message to establish contact with him.

We processed 895 letters to Oles Honchar, in which 1185 addresses in Ukrainian and about 200 units in other languages had been recorded. Lexical features of addresses represent their belonging to the following semantic groups: addresses-anthroponyms (name, patronymic and surname); traditional etiquette forms (пан, товариш); general addresses (names of persons by generic or gender feature; names of persons by kinship in the indirect sense; names of persons by friendly relations); special addresses (names by profession, type of activity, position, academic titles); occasional addresses. Most often, senders address Oles Honchar by patronymic or by name, using it in full or in short form, and sometimes by surname.

The lexical and semantic content of addresses depends on the intention of the speaker, his politeness, knowledge of language etiquette and the peculiarities of the relationship with the writer. In order to strengthen the address, attributive distributors expressed by honorific and emotional-evaluative adjectives are used. Honorific adjectives (шановний, високошановний, найшанованіший, глибокошановний, вельмишановний, високоповажний, etc.) convey a polite attitude and perform etiquette function. Emotional-evaluative adjectives (дорогий, славний, щирий, незабутній, рідний, любий, коханий, etc.) denote sincerity, friendliness, friendly affection and perform an evaluative function. We reveal a significant proportion of constructions in which adjectives of both groups are used. This causes a change in the tonality of the communicative situation and reduces interpersonal distance. Possessive pronouns мій, наш, which have partially lost the meaning of possessiveness, strengthen the intimacy, cordiality and sincerity of the relationship. Addresses in Russian, Belarusian, Polish and English are described.

It is found that the grammatical differentiation of addresses directly depends on lexical and grammatical features (proper or common names and substantivized parts of speech) and morphological means of their expression. It is confirmed that the typical morphological form of addresses is the vocative case of the noun, as well as the homonymous nominative case in letters written during the Soviet period. Violations of morphological norms (different case forms of lexical phrase components, a non-normative form Олесе) and orthographic mistakes in spelling of the writer's patronymic are revealed. The non-normative form of the nominative case as a means of expressing the address in letters dated 1990–1995 is substantiated.

The results of the research show that the most frequent lexeme is Олесею Терентійовичу. Forms Олесь Терентійович and Олесею are less used. Quantitative indicators of addressing forms are summarized in the table.

We see the prospect of further scientific research in deepening other vectors of analysis of addresses, in particular in the study of their functional and stylistic potential.

Key words: words of address; vocative; semantic groups of appeals; morphological forms; anomalies; epistolary style; letters to Oles Honchar.

REFERENCES

- Bohdan, S. K. (1998). *Movnyi etyket ukrainsiv: tradytsii i suchasnist* [Language etiquette of Ukrainians: traditions and modernity]. Kyiv: Ridna mova [in Ukrainian].
- Bolotnikova, A. P. (2018). *Hramatychni indykatory vyrazhennia katehorii vvichlyvosti v ukrainskii movi* [Grammatical indicators of expression of the category of politeness in the Ukrainian language]. (PhD diss.). Poltava; Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Horodenska, K. H. (Ed.) (2017). *Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Grammar of modern Ukrainian literary language]: morfologhiia. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].
- Hryshchenko, A. P. (Ed.) (1989). *Suchasna ukrainska literaturna mova* [Modern Ukrainian literary language]: pidruchnyk. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Hrytsenko, O. V. (2016). *Tekstotvirni ta stylistychni funktzii etyketnoi leksyky i frazeolohii v movi ukrainskoho pisennoho folkloru* [Text-forming and stylistic functions of etiquette vocabulary and phraseology in the language of Ukrainian song folklore]. (PhD diss.). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Kadomtseva, L. O. (1972). Zvertannia [Address]. In Bilodid I. K. (Ed.). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Syntaksys* [Modern Ukrainian literary language. Syntax] (pp. 225-227). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Klymenko, I. V. (2005). Zvertannia yak bazovyi komponent movlennievoi sytuatsii [Address as a basic component of the speech situation]. In *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova* [Scientific journal of the National Pedagogical Drahomanov University]. Serii 8. Filolohichni nauky (movoznavstvo i literaturoznavstvo): zbirnyk naukovykh prats (Is. 5, pp. 71-75). Kyiv: NPU [in Ukrainian].
- Krasovska, O. M. (2010). Kulturomovni tradytsii ukrainskoho narodu (na materialy zvertalnykh vyraziv epistoliaruu Lesi Ukrainky) [Cultural and linguistic traditions of the Ukrainian people (based on the address expressions of Lesya Ukrainka's epistolary)]. In *Movoznaochnyi visnyk* [Linguistic Bulletin]: zb. nauk. prats (pp. 250-253). Cherkasy: Brama [in Ukrainian].
- Kulyk, B. M. (1961). *Kurs suchasnoi ukrainskoi movy. Chastyna II. Syntaksys* [Course of Modern Ukrainian language. Part II. Syntax]: pidruchnyk. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Kuvarova, O. K. (2017). *Strukturna typolohiia i stylistyka zvertannia v epistoliarnykh tekstakh (na materialy rosiiskomovnykh lystiv XVIII–XX st.)* [Structural typology and stylistics of address circulation in epistolary texts (on the material of the Russian-language letters of the 18th–20th centuries)] (D diss.). Dnipro [in Ukrainian].
- Pavlenko, L. P. (2010). *Istorychna hramatyka ukrainskoi movy* [Historical grammar of the Ukrainian language]: navch. posib. Lutsk: Volyn. nats un-t im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
- Radevych-Vynnytskyi, Ya. K. (2001). *Etyket i kultura spilkuvannia* [Etiquette and culture of communication]: navch. posibnyk. Lviv: SPOLOM [in Ukrainian].
- Selivanova, O. O. (2006). *Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia* [Modern linguistics: terminological encyclopedia]. Poltava: Dovkillia-K [in Ukrainian].
- Shulzhuk, K. F. (2010). *Syntaksys ukrainskoi movy* [Syntax of the Ukrainian language]: pidruchnyk. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
- Slynko, I. I., Huivaniuk, N. V., & Kobylanska, M. F. (1994). *Syntaksys suchasnoi ukrainskoi movy. Problemni pytannia* [Syntax of the modern Ukrainian language. Problematic issues]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Stepanenko, M. (Comp.). (2016). *Lysty do Olesia Honchara* [Letters to Oles Honchar] (Book 1 (1946–1982)). Kyiv: Saksent Plius [in Ukrainian].
- Stepanenko, M. (Comp.). (2016). *Lysty do Olesia Honchara* [Letters to Oles Honchar] (Book 2 (1983–1995)). Kyiv: Saksent Plius [in Ukrainian].
- Teleky, M. M., & Shynkaruk, V. D. (2007). *Sotsialni katehorii modusu v tekstakh epistoliarnoho zhanru* [Social categories of modus in texts of the epistolary genre]: monohrafiia. Kyiv; Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly [in Ukrainian].
- Ukrainskyi pravopys* [Ukrainian spelling]. (2019). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Vietrova, E. S. (2004). *Semantyka i funktsionalno-komunikatyvnyi aspekt etyketnykh odymyt v epistoliarnii spadshchyni ukrainskykh pysmennykiv XIX st.* [Semantics and functional-communicative aspect of etiquette units in the epistolary heritage of Ukrainian writers of the 20th century]. (Extended abstract of PhD diss.). Donetsk [in Ukrainian].
- Vykhovanets, I. R. (1993). *Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys* [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]: pidruchnyk. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Zahnitko, A. P. (2001). *Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys* [Theoretical grammar of the Ukrainian language. Syntax]: monohrafiia. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
- Zahnitko, A. P. (2012). *Slovnnyk suchasnoi linhvistyky: poniattia i terminy* [Dictionary of modern linguistics: concepts and terms] (Vol. 1). Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
- Zhuravlova, N. M. (2007). *Etyketni zvertannia ta honoratyvy epistoliarnoi vvichlyvosti XIX – pochatku XX st. v sotsiolinhvistychnomu aspekti* [Etiquette address and honorativs of epistolary politeness of the 19th – early 20th centuries in the sociolinguistic aspect]. In *Aktualni problemy mentalinhvistyky* [Current problems of mental linguistics]: zb. statei za materialamy V Mizhnarodnoi naukovo konferentsii (pp. 159-162). Cherkasy: ChNU im. B. Khmelnytskoho [in Ukrainian].
- Zhuravlova, N. M. (2012). *Poetyka ukrainskoi epistoliarnoi vvichlyvosti XIX – pochatku XX st.* [Poetics of Ukrainian epistolary politeness of the 19th – early 20th centuries]. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].

Отримано 23.04. 2021р.